

ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРАВА: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Суспільство є продуктом взаємодії людей. Це — складна система зв'язків індивідів, об'єднаних економічними, сімейними, груповими, етнічними та іншими відносинами й інтересами, що саморозвивається. При всій складності структури суспільства і різноманітності його складових частин суспільство не може існувати без упорядкування і стабілізації. Таким регулюючим і організуючим суспільні відносини феноменом є право.

Проблема взаємовідносин суспільства і права є однією з найважливіших, від її вирішення залежить визначення функцій і змісту права, його місця в соціумі.

Л. І. Спірідонов, визначаючи сучасний стан суспільства як кризове, справедливо зазначає: «Грабіжницьке ставлення до природи (екологія); небажання зіставляти, розміряти реальні ресурси з темпами і змістом розвитку, зокрема, з демографією (межі зростання, визначені Римським клубом); розпад етичних основ на рівні держав (пограбування одних народів іншими, подвійний моральний стандарт, брехня, злочини урядів); однополярність, що призвела до відсутності вибору народами шляху розвитку, відмінного від того, який накреслений світовою державою; розповсюдження практики вирішувати долі народів військовою силою; розпад культурних основ та їх витіснення масовою «культурою»; технічна можливість оперувати за допомогою ЗМІ суспільною свідомістю і маніпулювання нею; зменшення ролі науки, особливо гуманітарної; розпад демократичних принципів політичного управління; ігнорування права (клятвopорушник може бути офіційно залишений президентом найбільшої держави) та інше — ось реальні прояви кризи світової цивілізації» [1, 20].

Сучасна юридична наука також знаходиться в кризовому стані, і це пов'язано не тільки з руйнуванням традиційно пануючої ідеології, що призвело до втрати світоглядних орієнтирів у соціально-гуманітарному пізнанні, але й з виникненням нової соціально-економічної і духовної ситуації в країні. Все це вимагає пошуку і затвердження нових засобів і способів її осмислення, виявлення ланок, що її опосередковують. Стосовно основних проблем сучасного вітчизняного права, що переорієнтовувалося до загальнолюдських цінностей, такою ланкою стає антропологічний вимір права.

Розвиток антропологічних знань, що спостерігається останнім часом у праводержавознавстві, свідчить про становлення системи науково-дослідницьких настанов, переконань, підходів і знань щодо з'ясування антропологічної природи права та правових явищ, світоглядну основу якої (системи) становлять висновки антропології й інших наукових систем про сутність людини, її природу та взаємозв'язки з суспільством і соціальними групами.

Не випадково питання сучасного права досліджуються у взаємозв'язку з такими поняттями, як свобода, справедливість, мораль, які у своїй взаємозв'яз-

заній сукупності при їх історичному і теоретичному розгляді змістовно розкривають суть «прав людини», а отже, і його людську природу права взагалі.

За часів середньовіччя вважалось, що основи права вже закладені природою в самій людині. В новий період історії «природне» почало ототожнюватися з «розумним», «раціональним». Сьогодні поняття природного права все частіше починають розглядати в його соціокультурній обумовленості.

При цьому необхідно враховувати, що право, як і будь-яка інша форма соціального буття і наукового знання, може розглядатися в трьох аспектах: право як соціальний інститут, право як форма діяльності і право як система знання. Якщо по відношенню до двох перших видів функціонування права їх соціокультурна обумовленість простежується більш-менш чітко, то по відношенню до права як системи знань ця детермінованість виявляється найбільш проблематичною, але в той же час і найбільш істотною. Коли, наприклад, стверджується, що «право — це загальний масштаб і рівна міра свободи», то очевидно, що дане визначення виконує роль принципу, або цільової настанови дослідження, але ще не розкриває механізму взаємозв'язку права і таких понять, як свобода, справедливість, мораль, носіями яких виступають не тільки певні суспільні відносини, але і сама людина.

Права людини у такому контексті розглядаються як загальнотеоретична проблема поза межами конституційних або міжнародно-правових аспектів. В центрі уваги повинна знаходитися онтологія прав людини.

Тільки в рамках постмодерну з'явилася можливість зв'язати право і права людини, розглядаючи право як феномен людського буття, як психосоціокультурну систему. З погляду теорії, що розробляється, право — це і є права людини, але права, які існують не самі по собі, а пов'язані і з правовими обов'язками, і з правовими нормами, і з правовими текстами держави в рамках рекурсивної системи правових комунікацій. Такий підхід можна характеризувати як інтегральний, в його рамках реалізується принцип додаткової комплементарності наукового знання. Подібне інтегральне і антрополого-комунікативне праворозуміння співзвучне постмодерністській теорії прав людини, яка може розглядатися як наукова теорія, достатньою мірою адекватна сучасності.

Сучасне праворозуміння в будь-якому варіанті його осмислення потребує антропологічного ракурсу, тобто повинно відповідати на питання про те, як право пов'язане з людиною.

Для розв'язання поставленої проблеми уявляється необхідним показати роль суспільства відносно права як в онтологічному, так і гносеологічному сенсі, і тим самим прояснити історичну і соціокультурну обумовленість антропології права. При цьому основна увага повинна бути приділена специфіці постіндустріального суспільства (суспільства епохи постмодерну).

Вирішення даної проблеми посилюється тим, що сьогодні як ніколи уявлення про суспільство є надзвичайно дискусійним в соціології (соціальній філософії). У зв'язку з цим особливої актуальності набуває аналіз змін у суспільстві (і в уявленнях про суспільство), що обумовлюють новий зміст і бачення права.

Суттєво сприятимуть у вирішенні цієї проблеми ідеї, що сформувалися в рам-

ках когнітивних наук, філософії мови, феноменолого-герменевтичних і феноменолого-соціологічних напрямів сучасної гуманітаристики, синергетики, культурології й антропології. У даному контексті антропологічні константи, що визначають людську природу, виявляються нерозривно пов'язаними з його місцем у соціумі. Це означає, що процес становлення людини має системний характер і проходить у взаємозв'язку з навколишнім середовищем (як природним, так і антропогенним). Ключовим моментом, що характеризує становлення людини, є комунікація. Комунікація при цьому розуміється як центральне поняття всіх соціальних і гуманітарних наук, як принцип, що пояснює феномен людини. Комунікації можуть інтерпретуватися як явища й іманентні, та трансцендентні соціальному світу. Функціонування людини у суспільстві, тобто у соціальному вимірі, неможливо без права.

Суспільство відносно права виступає його метасистемою як в онтологічному, так і гносеологічному сенсі, визначаючи основні характеристики права. В онтологічному сенсі суспільство генетично передує праву і функціонально обумовлює його призначення, а отже його сутність. У гносеологічному плані специфіка пізнання суспільства визначає особливості знань про право. Розглянемо докладніше ці взаємозв'язані один з одним онтологічний і гносеологічний аспекти функціонування права.

Право — соціальне явище. Одночасне воно — явище культури, це великий психологічний феномен, оскільки культура і психіка — суть модуси соціального: будь-яка знакова система функціонує в соціальному просторі та існує саме завдяки соціальним взаємодіям. Те ж саме стосується пам'яті та інших аспектів психіки. Тому цілком можна стверджувати, що і культура, і психіка існують через їх включеність у соціальні процеси. У зв'язку з цим становлять значний інтерес психологічні експерименти Дж. Брунера про соціокультурну обумовленість сприйняття грошей: діти з різних за соціальним статусом сімей (з різним статком) очо оцінюють по-різному платоспроможність монет (менш забезпечені її явно переоцінюють) [2].

Право, як і економіка, політика, є елементом, підсистемою, стороною суспільства. Тому воно (право) характеризується тими ж ознаками, як і будь-який інший соціальний феномен. Якщо розглядати право як систему, то ознаки його «соціальності» виявляються в тій ролі, яку право відіграє по відношенню до соціального цілого, — в його «генеральній функції» (термін Л. І. Спиридонова), яка полягає в забезпеченні цілісності, нормального відтворення суспільства. Тому шукати суть права поза соціумом, як і намагання відгородити його від інших соціальних явищ, — заняття безглузде. Правова сфера має лише відносну самостійність по відношенню до соціального цілого, і ні за яких умов не може відрізнитися від відповідного типу суспільства. Можна стверджувати, що характеристика права відповідає характеристиці суспільства [3].

Право виступає як певний тип масової поведінки, головною відмінністю якої від інших видів поведінки (моральної, релігійної та ін.) є те, що саме така поведінка найбільш значуща з функціональної точки зору. При цьому в переважній більшості випадків вона (масова правова поведінка) здійснюється у фор-

мі реалізації настанов, стереотипів поведінки, а не усвідомлених дій. На цей момент звертали увагу наприкінці XIX — початку XX ст. Л. І. Петражіцький, Е. Ерліх та інші теоретики права [4; 5]. Можливо, що така «природна настанова» (за термінологією представників соціологічної феноменології) забезпечує економію мислення, оскільки раціонально оцінити кожен свій крок означає приречити себе на нераціональну життєву стратегію [6].

Право в більшості випадків виявляється саме в такій поведінці. Причому це стосується не тільки пересіченого громадянина, який, як відомо, погано обізнаний у законодавстві, але і професійного юриста або політичного діяча. Будь-яка елементарна взаємодія, наприклад, між продавцем і покупцем, включає декілька сторін, моментів: економічну (у якій реалізується закон попиту і пропонування), юридичну (у якій реалізується договір купівлі-продажу), психологічну (міжособове сприйняття) та ін. Таким чином, власне правова складова, — це один з пластів фактичної поведінки людини. При цьому вичленувати правовий аспект з нього і відмежувати від економічного, політичного, морального можливо лише аналітично. Виключно юридичні відносини, такі як, наприклад, між адвокатом і підзахисним, суддею і підсудним, у значній мірі обумовлені неюридичними моментами: упередженнями (расовими, релігійними, культурними), симпатіями і антипатіями, звичками, політичною кон'юнктурою, стереотипами культури, моральними переконаннями, економічною мотивацією та ін. Представники школи «політичної юриспруденції» США довели це на значному емпіричному матеріалі [7], а дослідження «школи критичних правових досліджень» і постмодерністської юриспруденції показали, що логіка або спеціальна юридична аргументація у висновках суддів займає незначне місце в порівнянні з «екстраюридичними» феноменами [8].

Вищевикладене свідчить не тільки про те, що суспільство обумовлює право, але і про те, що дія суспільства на право є не прямою, а опосередкованою. Ця дія здійснюється через інші соціальні підсистеми (економіку, політику та ін.), а також через культуру як специфічний зміст соціального. Таке розуміння може бути вироблене не аналітичною теорією права, а соціологічною юриспруденцією, що спирається на дані соціальної філософії про зміст соціальних явищ.

Проте доводиться констатувати, що на сьогоднішній день у рамках теоретичної соціології не існує єдності думок щодо природи соціальних явищ. Саме це — відмінність в уявленнях про суспільство і способи його пізнання, — як уявляється, і обумовлює різні трактування праворозуміння.

Так, в європейській традиції існують два основні трактування соціального: індивідуалістичне і органістичне. Відповідно до першого підходу суспільство — не більше ніж механічне об'єднання з метою задоволення власних потреб окремих індивідів, які на свій розсуд створюють всі соціальні інститути. Такий підхід, на думку Н. Еліаса, не витримує критики, оскільки припускає плановість створення і раціональність функціонування всіх соціальних утворень, можливість довільної їх зміни, віру в необмежені можливості людського розуму, зокрема, його повне панування (контроль) над поведінкою, інстинктами та емоціями. Другий підхід віддає пріоритет суспільству як цілому, яке соціа-

лізує окремого індивіда і встановлює рамки можливої поведінки. Проте і цей підхід не позбавлений недоліків: він нівелює індивіда до рівня «гвинтика у механізмі» і не дає можливості показати, як відбувається зміна соціальних інститутів (а ці зміни, очевидно, проводять окремі люди). Н. Еліас відзначає, що в рамках першого підходу неможливо перейти від індивіда до суспільства, а в рамках іншого — від суспільства до окремих людей [9, 17].

Ця проблема, названа Л. І. Спиридоновим «основним питанням соціології», має безпосереднє відношення до розуміння права і його основних інститутів — норм права, правосвідомості та ін. [10, 122–124, 180].

У другій половині ХХ ст. у суспільстві відбуваються найважливіші зміни, які зумовили необхідність кардинального перегляду підстав соціальної філософії. Серед цих змін: межі зростання індустріального суспільства [11], соціально-економічна, політична і культурна поляризація регіонів світу [12], перетворення інформації в основну продуктивну силу, що формує віртуальну економіку; поява масової культури, що включає відчуження індивіда (у найширшому сенсі цього слова) і маніпуляцію суспільною свідомістю власниками «символічного капіталу» (термін П. Бурдьє). Ці зміни викликали необхідність нового осмислення природи соціального, яка сьогодні реалізується засобами постмодерністської соціальної філософії. Вона за визначенням не є цілісним вченням про постіндустріальне суспільство і умовно поділяється на дві нерівнозначні частини — критичну (домінуючу) і позитивну, і не може не викликати відповідних уявлень про антропологію права [13, 10].

З цього випливає ряд важливих наслідків. Права людини (як і право в цілому) — це не сфера виключно ідей, фантазій, побажань, висновків яких-небудь окремих індивідуумів, груп, політичних партій. Вони базуються на життєвому світі людини і суспільства і є частиною емпіричної дійсності. Права людини виникають й існують як результат інтерсуб'єктивних, комунікативних взаємодій і не існують за межами правових відносин.

Соціально орієнтовані дії людей завжди мають текстуальну форму, а в певних випадках вони спеціально спрямовані на створення текстуальної форми. Таким чином, немає прав людини без правових норм і немає правових норм без прав людини (суб'єктивних прав).

Викладений погляд на права людини, обумовлений її комунікативною природою, означає також, що права не можуть існувати поза комунікацією, а отже, і поза правовими обов'язками і морально-правовою відповідальністю. Права людини як міра її соціальної свободи виявляються нерозривно пов'язаними з відповідальністю.

З позицій антрополого-комунікативного підходу може бути розглянута і проблема власності як проблема прав людини. Власність як право людини може мати антропологічний сенс, тільки коли виступає вираженням і продовженням людини. Власність у такому сенсі розглядається не як вартісний об'єкт, а як технічний засіб. Як засоби техніки власність у своєму генезисі та за своєю природою є створюваними людиною «проекціями» різних органів її тіла; як і органи тіла виступають «органічними прообразами» технічних знарядь

(П. А. Флоренський). Власність у такому сенсі конститується у вигляді невід'ємного права суб'єкта і буде таким і надалі, оскільки сприяє «розширенню» людини, розвитку її комунікативних можливостей. Цим пояснюється соціально-комунікативна природа власності, яка не дозволяє трактувати її як виключно приватну і лише через це священну, самостійну субстанцію.

Антрополого-комунікативний підхід до проблеми прав людини дозволяє побачити обумовленість права саме людськими якостями: такі правові феномени, як свобода, відповідальність, суб'єктність, власність не виникають самі по собі, а у вигляді необхідних системних компонентів людського, соціального буття. Саме ця обставина визначає сутність правобуття людини і її розвиток у рамках антропологічної парадигми.

«Найприроднішим» серед прав людини є право на комунікацію, реалізація якого опосередковує всі інші права. Всі можливості людської поведінки, що сприяють розвитку і зміцненню комунікативних відносин, при їх артикуляції, легітимації і актуалізації трансформуються в суб'єктивні права людини. У цьому значенні право не дарується, а формується через сумісні дії людей. Основні ж права людини повинні охоплювати політичний простір, стати частиною державно-правових комунікацій.

Права людини являють собою єдність правових текстів, які легітимують, включають нормативну поведінку суб'єктів, що діють у власних інтересах, і ця поведінка забезпечується виконанням обов'язків іншими суб'єктами. Легітимація є процедурою, яка підтверджує справедливість відповідних вимог. Справедливість нерозривно пов'язана з уявленнями про належне в праві і разом із свободою і відповідальністю є найбільш яскравою аксіологічною характеристикою прав людини.

Але оскільки соціальні інтереси визначаються багатьма соціокультурними обставинами, конкретний перелік прав і обов'язків людини і громадянина історично мінливий і відповідає закономірностям розвитку правової культури в рамках конкретного життєвого світу. Тому сьогодні право на комунікацію відроджується на новому рівні і з новим збагаченим змістом, що відповідає потребам інформаційного суспільства, що формується.

Таким чином, нове тисячоліття пов'язане із значними змінами як в соціальному житті людства, так і в світогляді — уявленні про світ і людину в ньому. Все це не може не позначитися на юридичній науці і приводить до перегляду раніш незмінних постулатів про роль права у суспільстві, на можливості переосмислення основних категорій теорії права з позицій антропології права.

Література

1. Спиридонов Л. И. Избранные произведения: Философия и теория права; Социология уголовного права; Криминология / Л. И. Спиридонов; науч. ред. И. Л. Честнов. — С.Пб.: Изд-во Санкт-Петербург. ин-та права им. прища П. Г. Ольденбургского, 2002. — 392 с.
2. Брунер Дж. Психология познания: пер. с англ. / Дж. Брунер. — М.: Прогресс, 1977. — 413 с.
3. Честнов И. Л. Диалог трансцендентного и имманентного в праве // Труды Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ. — 2001. — № 3. — С. 8–11.

4. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. — СПб. : Лань, 2000. — 608 с.
5. Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts / E. Ehrlich. — Munchen ; Leipzig, 1913.
6. Румянцева В. Г. Социологическая интерпретация права в учении Е. Эрлиха // История государства и права. — 2005. — № 1. — С. 12–14.
7. American court system : readings in judicial process and behavior / ed. by S. Goldman, A. Sarat. — San Francisco, 1978.
8. Posner R. The Problems of Jurisprudence / R. Posner. — Chicago, 1990.
9. Элиас Н. Общество индивидов : сборник / Н. Элиас ; пер. с нем.: А. Антоповский, А. Иващенко, А. Круглов. — М. : Практика, 2001. — 336 с.
10. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : курс лекций / Л. И. Спиридонов. — СПб., 1995. — 301 с.
11. Meadows D. N. The Limits to Growth / D. N. Meadows, J. Meadows, W. W. Behrens III. — New York, 1972.
12. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журнала «Государство и право» и «Вопросы философии») // Вопросы философии. — 2002. — № 1. — С. 3–32.
13. Бурдые П. За рационалистический историзм // Социо-логос постмодернизма : альманах / под ред. П. А. Шматко. — М., 1996. — С. 9–29.

Анотація

Завальнюк В. В. Взаємодія суспільства і права: антропологічний аспект. — Стаття.

Розглянута проблема взаємовідносин суспільства і права. Суспільство відносно права виступає його метасистемою як в онтологічному, так і гносеологічному сенсі, визначаючи основні характеристики права. В онтологічному сенсі суспільство передує праву і функціонально обумовлює його призначення. У гносеологічному плані специфіка пізнання суспільства визначає особливості знань про право. Зміни в соціальному житті людства позначаються на юридичній науці і приводять до перегляду постулатів про роль права у суспільстві.

Ключові слова: антропологія права, соціологія права, філософія права, взаємодія права і суспільства, антропологічна парадигма, онтологічний підхід, гносеологічний підхід, антрополого-комунікаційний підхід, соціум, права людини.

Summary

Zavalniuk V. V. Cooperation Between Society and Law: Anthropological Aspect. — Article.

The problem of mutual relations of society and law is considered. Society relatively to law comes forward his meta-system both in ontological and epistemological sense, determining basic descriptions of law. In ontological sense society is preceded a law and functionally stipulates his setting. In a epistemological plan the specific of cognition of society determines the features of knowledges about law. Changes in social life of humanity affect legal science and results in the revision of postulates about a role of law in society.

Keywords: anthology of law, sociology of law, legal philosophy, cooperation of society and law, anthropological paradigm, ontological approach, epistemological approach, anthropological-communicative approach, society, human rights.